

УДК 35.1

О. С. НЄМА

СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАСНОСТІ ЯК КАТЕГОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Досліджено категорію “власність” в історичному аспекті. Доведено, що власність є однією з визначальних суспільних категорій. Запропоновано узагальнене визначення власності в рамках науки державного управління.

Category the “ownness” in a historical aspect is probed. The ownness is one of determining public categories it is proved. Generalizing determination of ownness within the framework of science of public administration is suggested.

Ключові слова: власність, відносини власності, проблема власності, трансформація відносин власності, власність як категорія державного управління.

Стан досліджень і наукового пізнання власності та відносин власності досі не був одностайно висвітлено у відповідних джерелах, незважаючи на те, що розуміння цих категорій надзвичайно важливе в аспекті різноманітних суспільних відносин. Причиною цього є те, що власність як суспільний інститут змінюється разом із самим суспільством, а її стан та зміни є визначальними щодо розвитку всіх інших людських відносин. Окрім того, власність існує в різних формах (приватна, колективна, суспільна), кожна з яких має певні особливості у відповідній суспільно-економічній формації. Тому проблема власності, яка нерідко виступала каталізатором загострення суспільних протиріч, є досить актуальною в усіх розділах суспільствознавства, зокрема в економічній науці, правознавстві та державному управлінні.

Аналіз сучасної наукової літератури з проблем власності та дослідження методологічних засад управління нею свідчить про неоднакове наукове трактування їх значення, зокрема в сучасних наукових школах (економічних теоріях), які приділяли зазначеним аспектам багато уваги.

Оскільки різноманітне трактування власності та теорії власності відображають національно-державні особливості, зрілість економічних відносин та шкіл, що їх трактують, ураховуючи конкретно-історичний досвід етносів, націй тощо, то, відповідно, проблема власності є визначальною науковою категорією для аналізу всієї сукупності проблем державного управління. У зв'язку з цим актуальним є розкриття категорії власність в аспекті науки державного управління.

Так, в окремих дослідженнях власність алегорично порівнюється з Римом, до якого ведуть усі шляхи економічних реформ у постсоціалістичних країнах, оскільки еволюційні та революційні перетворення формаційного рівня завжди пов'язані, насамперед, зі зміною панівної форми власності на засоби виробництва, а вдосконалення традиційних інститутів власності є засобом забезпечення ефективності суспільних економічних відносин [8, с. 6; 13, с. 34–36; 19, с. 7].

Перші згадки про власність з'явилися ще у Стародавньому світі, зокрема у Давньому Єгипті, Стародавньому Вавилоні та Китаї, Стародавній Греції та Римі. Однак протягом багатьох сторіч поняття “власність” застосовувалось у значеннях, далеких від прийнятих сьогодні.

Актуальним осмислення категорії власності залишалось і в період становлення економічної науки, де основні акценти належали проблемі багатства, способам його збільшення. Зокрема Т. Ман, П'єр де Буагільберг, А. Р. Ж. Тюрго, А. Сміт та інші дослідники та науковці [11, с. 24; 21], використовували такі категорії, як “багатство” та “капітал”, що ототожнюються за своїм виникненням та сутністю з поняттям “власність”. Однак не лише у теоретиків раннього і пізнього меркантилізму, але й у класиків англійської політичної економії А. Сміта [18] та Д. Рікардо відсутній аналіз власності як наукового поняття. Вони розглядають цю категорію як даність, яка не підлягає обговоренню. Об'єктом аналітичного дослідження, у кращому випадку, виступала проблема генезису власності, що розглядалася як правова категорія або як багатство, або сприймалась як те й інше одночасно.

Поняття власності як економічної категорії вперше з'явилося в роботах ідеолога дрібнобуржуазного соціалізму П. Прудона, який розглядав власність як індивідуальне відношення людини до речі і визначав дану категорію так: “Власність є крадіжка [17, с. 14]”. Хоча ця думка не була прийнята в суспільстві як безперечна, вона акцентувала увагу на тому, що якщо один член суспільства володіє конкретною річчю, то інший – позбавлений права мати її у своїй власності.

Схожий погляд щодо проблеми власності мав автор теорії суб'єктивної цінності, представник маржиналістів австрійської школи К. Менгер, який наголошував, що відносини власності зводяться до відносин виключення доступу інших осіб до даного багатства [15, с. 135]. Він трактував власність як породження рідкості благ і дійшов висновку про визначення вічності власності.

У подальшому власність трактується як суспільний феномен, що розкриває нероздільну єдність економіки та права. Так, у К. Маркса [14, с. 26] мова йде про двоедину форму відносин власності, оскільки право – це надбудова над економікою, а право власності – юридичне оформлення економічних відносин власності. Він трактує власність (передусім приватну) як усю сукупність буржуазних виробничих відносин, а не абстрактне поняття або принцип, як категорію, що виражає відносини між людьми з приводу конкретних речей, які характеризують присвоєння засобів виробництва та споживчих благ, розподіл матеріального багатства між класами, суспільними групами, державою, окремими особами. Про хибність цього твердження свідчить те, що сукупністю виробничих відносин може бути не власність взагалі (оскільки в ній відображено економічний, юридичний та інші аспекти), а лише економічна власність, економічний аспект власності як соціологічної категорії. Але органічний зв'язок цих категорій дозволив зробити висновок про теоретичне вираження власності в системі таких економічних категорій як гроші, земельна рента, прибуток тощо. Окрім того він чітко розмежував економічний і юридичний аспекти власності, назвавши перший сукупністю відносин власності в реальній економічній формі, а інший – їх юридичним вираженням як вольових відносин між людьми.

Окрім зазначених та інших схожих поглядів, до початку ХХ ст. проблема власності ніколи не стояла в центрі світової та вітчизняної науки, а радше мала в ній маргінальне значення. Проте, коли в суспільстві почали утверджуватися ідеї “загальнонародної власності”, “колективного господарства”, зіткнулися економічні, соціальні, правові, моральні та інші інтереси цих ідей з класовими інтересами буржуазії, тоді ця проблема почала перетворюватись з маргінальної на досить суттєву проблему наукової думки.

У науковців радянського періоду активне осмислення категорії “власність” на базі формаційного підходу припадає на середину ХХ ст. Зокрема, А. Венедиктов зазначав, що власність завжди виступає як суспільно-виробниче відношення, відношення між людьми з приводу засобів і продуктів виробництва, але не між людьми і належними їм засобами виробництва [4, с. 36]. Подібний підхід до визначення власності відображено у працях Л. Дембо, Н. Колесова, Ю. Толстого [6, с. 16; 10, с. 11; 20, с. 4]. Інший підхід до власності як до форми прояву об’єктивних відносин виробництва і яка виступає як єдність відносин, які фактично здійснюються, людей до речей і їх суспільних, виробничих відносин висвітлював В. Шкрєдов [23, с. 23]. Отже, думки науковців у цьому питанні не були однозначними. Проте можна зазначити, що найбільш визнаним є те, що власність – це відносини між людьми, а не відношення людей до речей.

Окреме місце займають праці західних науковців, у яких відображено погляди на проблему власності в країнах, яким характерні повільні зміни еволюційного характеру щодо відносин власності, і де власність є усталеною юридичною категорією. Відносини власності в розвинутих державах світу базуються на таких нормах, звичаях, традиціях і приписах, які дозволяють власнику одержувати блага, реалізуючи свої права, але не погіршуючи становища тих, хто не володіє об’єктом його власності.

У сучасній західній науці домінує методологія конвенціоналізму, в якій приватна власність та інші суспільні відносини обґрунтовуються як незмінні інститути і є наслідком реалізації природної сутності людини та суспільного договору. Поширеними методологічними концепціями дослідження власності в цих теоріях є також марксизм та неоінституціоналізм, які дозволяють аналізувати проблему в поєднанні з етапами розвитку людської цивілізації, тобто з визнанням змінності її форм та відносин.

Варто зазначити, що для західних науковців аналіз проблеми відносин власності не є актуальним, особливо в частині методологічних пошуків через сталість відносин власності та соціально-економічного розвитку західних країн. У багатьох працях проблема власності взагалі не висвітлюється, а в тих роботах науковців, де вона в тій чи іншій мірі присутня, власність розглядається переважно як стала правова категорія, або ж така, що має незначну тенденцію до еволюції. Зокрема, відомий економіст Ф. Хайєк вважає, що “завданням економічної науки є тільки з’ясування того, як можна вдосконалити традиційний інститут власності [22, с. 121]”. Переважання економічного змісту власності над її юридичною формою в цьому напрямі західної економічної науки характеризується роботою німецького економіста Р. Клапгама, в якій на основі аналізу німецьких та англійських економічних досліджень другої половини ХХ ст.

стверджується, що з економічної точки зору власність розглядається в тому плані, яку роль право власності відіграє для окремих власників і для суспільства в цілому [9, с. 17]. Американський економіст А. Берлі зазначає, що власність, яка розглядається теоретично, має дві групи властивостей, характерних ознак. З одного боку, вона може бути засобом створення благ, розвитку виробництва, з іншого – дає змогу діставати насолоду і споживати блага. Інший американський економіст М. Ротбард переконаний, що “власність – це, в кінцевому підсумку, контроль за ресурсами”. Серед західних науковців розповсюдилися погляди, що відносини власності сьогодні не є визначальними, що таку роль відіграють відносини розподілу, економічна влада тощо. Так, американський економіст Дж. Гелбрейт підміняє відносини власності поняттям влади [7, с. 246]. Простежуються спроби з’ясувати сутність власності, її сучасні форми, органічний зв’язок із розвитком різних елементів економічної системи. Паралельно з цими поглядами відстоюється чисто юридична точка зору на власність, яка збігається з юридичним напрямом дослідження цієї категорії вченими-правниками. Таким чином, економічні відносини власності одержують юридичне закріплення в праві власності, що виникає внаслідок правового регулювання зазначених економічних відносин.

Виходячи з того, що праця людей у цивілізованому суспільстві реалізується в соціалізованих формах, але при цьому має індивідуальний характер, А. Гриценко використовує поняття “сумісно-розділеної праці” і при цьому стверджує, що сумісно-розділена праця визначає сумісно-розділений зміст власності та влади [5]. Він обґрунтував погляд, що подальший прогрес суспільства пов’язаний із переходом від панування приватної та державної власності на матеріальні блага до панування особистої власності, яка реалізується в самому процесі всебічного розвитку людини. Він стверджує, що в процесі утвердження загальної власності особиста власність зовсім не заперечується, а навпаки – реалізується повністю, оскільки загальною власність може бути тільки тоді, коли нею володіє кожен без винятку індивід, а не юридична особа, як це було в соціалістичних країнах. “Найбільш повно розділена (особиста, приватна, індивідуальна) власність (коли кожен індивід володіє всім об’єктом без винятку) є в той же час найбільш повно сумісною (кооперативною, усупільненою, суспільною, загальною) [Там же, с. 55–56]”.

Значний внесок у розробку теорії сумісно-розділених відносин власності щодо її застосування в аналізі трансформаційних процесів здійснено Г. Задорожним [8, с. 28], який обґрунтував висновок про те, що головним змістом сучасних реформ відносин власності в постсоціалістичних країнах є посилення їх розділеного характеру, яке відображає на вузькому відрізьку часу в конкретних суспільствах повторення загально цивілізаційного явища через загальний процес соціалізації всієї сукупності суспільних відносин, головним змістом якого є, зокрема, рух від власності на матеріальні блага, до істинно соціальної власності.

В. Будкін [3, с. 78–82], у свою чергу, робить висновки про неоднаковий зміст, темпи та методи приватизації усупільненої власності в різних країнах, а також зазначає, що державне регулювання змін відносин власності є позитивним фактором, а темпи постсоціалістичних трансформацій залежать від тривалості та глибини їх попереднього усупільнення.

У наукових статтях простежуються спроби сформулювати загальний закон власності. Так, зокрема, І. Лазня та В. Рибалкін [12, с. 36–43] ставлять перед собою таке завдання, що є надзвичайно складно, оскільки власність хоча й присутня на всіх етапах суспільного життя, але з їх зміною підкоряється як загальним процесам розвитку, так і формаційним, має різні форми, зміст та відносини щодо неї. В цьому аспекті варто погодитися з думкою І. Артеменко [1, с. 25] про те, що узагальнити різні відносини власності, характерні різним суспільствам (феодалних, буржуазних, соціалістичних) одним законом неможливо. Серед основних висновків праць названих авторів є твердження про існування правових та економічних відносин власності, а загальний висновок зводиться до визначення поступової соціалізації власності та можливості її завершення на основі науково-технологічних досягнень, що в цілому відповідає класовій теорії власності.

Серед робіт, які належать українським дослідникам і мають методологічний характер, варто виділити роботу І. Лукінова, яка присвячена особливостям економічних трансформацій, і в якій на основі аналізу всього комплексу перетворень у постсоціалістичних країнах робляться такі висновки: постсоціалістичні трансформації повинні здійснюватись на основі поєднання приватної, колективної і державної форм власності, як це практикується в усіх розвинутих країнах; форми та відносини власності мають історичний, національний, етнічний та суспільно-етичний контекст, але підпорядковуються загальним цивілізаційним процесам та логіці конкретних державних інтересів; немає поганих чи хороших систем власності, оскільки переважно все зводиться до наявності людей, які здатні ефективно використовувати власність тощо [13, с. 35–36]. Отже, акцентується увага на необхідності аналізу попереднього досвіду та запозичення досягнень передових країн у процесі трансформацій постсоціалістичних суспільств.

Відомий український економіст С. Мочерний визначав власність як соціологічну категорію, в якій міститься низка підсистем суспільних відносин (зокрема, економічних, політичних, соціальних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосується привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних та духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва [7, с. 237]. Він виокремлював дві найважливіші підсистеми власності: економічну (певна сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності) та юридичну (система виробничих відносин між людьми з приводу привласнення об'єктів) власність. У діалектичній єдності цих двох сторін власність (економічна) виступає системою виробничих відносин між людьми й означає привласнення індивідом, колективом, державою та іншими суб'єктами засобів виробництва, предметів споживання, послуг та інших об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення. Юридична власність є формою вияву реальних економічних відносин власності, загальною умовою виробництва, виявом волі певної соціально-політичної сили та правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності. Окрім того, він акцентував увагу на розгалуженості системи категорії “власність”, де крім економічного та юридичного аспекту власності виділяється соціальний (розкриває процес утворення і розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів

отримання певної частки суспільного блага), психологічний (відображає наявність почуття господаря у працівників або його відсутність, ставлення до власності як до своєї, нічиєї чи чужої), політичний (характеризує наявність впливу на політику держави залежно від привласнення засобів виробництва й інших об'єктів власності) та національний (характеризує наявність або відсутність різноманітних об'єктів власності у руках нації, народу) аспекти. Докорінна зміна власності в Україні вимагає трансформації кожної з названих підсистем.

У наведених наукових дослідженнях вітчизняних авторів формулюються окремі узагальнення сучасних трансформацій відносин власності. Найважливішими серед них є висновки про недоцільність упровадження змін відносин у різноманітних формах власності революційними методами, про необхідність розвитку цих процесів за умови виваженого політичного регулювання і забезпечення адекватності змісту та методів змін відносин власності досягнутому розвитку продуктивних сил і менталітету суспільства.

Подібні дослідження актуальні й в інших постсоціалістичних країнах. Найчастіше вітчизняна наука щодо трансформаційних перетворень використовує роботи російських науковців, оскільки аналіз та висновки, зроблені ними на основі вивчення трансформаційних змін власності у Російській Федерації, в багатьох аспектах відображають ситуацію, яка характерна і для України. Про рівень наукового дослідження проблем власності у Росії свідчать колективні монографії “Собственность в экономической системе России”, “Экономика современной России: ориентиры развития”, “Управление федеральной собственностью в условиях переходной экономики”, а також “Управление государственной собственностью в системе региональной экономики”. Автори зазначених монографій дійшли таких висновків: теоретичні питання вивчення природи власності як наукової категорії є надзвичайно складні, проблема власності почала поступово зніматися з арени наукових і політичних обговорень у зв'язку із внутрішнім та зовнішнім тисками; ідеологія плюралізму відносин власності періоду “перебудови” щодо здійснення трансформаційних процесів була замінена ідеологією переваг приватної власності; необхідно сконцентрувати основну увагу на формуванні довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку, у рамках якої найважливіше місце повинна зайняти концепція формування і утвердження системи відносин власності, адекватних постсоціалістичному суспільству, що має враховувати національно-історичні особливості та соціальні досягнення минулого.

Таким чином, власність найчастіше розглядається як економічна категорія. В економічному розумінні – це відносини, які виникають між окремими людьми чи групами людей з приводу присвоєння ними матеріальних благ із відчуженням цих благ від інших осіб. Відносини власності виявляються у володінні, користуванні та розпорядженні. При цьому відносини власності потребують врегулювання з боку держави, без якого може порушитися усталений суспільний порядок. Відносини власності, що склались у суспільстві, врегульовуються Конституцією України, Цивільним кодексом, Цивільним процесуальним кодексом, Господарським кодексом, Господарським процесуальним кодексом, Кодексом про адміністративні правопорушення, Кримінальним кодексом, Кримінально-процесуальним

кодексом, Земельним кодексом, законами “Про власність”, “Про прокуратуру”, “Про міліцію”, “Про державну виконавчу службу”, “Про виконавче провадження” та іншими нормативно-правовими актами.

Власність як категорія економічна, внаслідок регулювання з боку держави набуває принципово нових рис: стає правом власності. Зокрема, ст. 316 Цивільного кодексу України [24] встановлює, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Узагальнюючи це визначення, можна погодитись з науковцями [16, ст. 109], які зазначають, що правом власності є відносини власності, врегульовані нормами відповідної галузі права. Складові відносин власності (володіння, користування і розпорядження) набувають при цьому форми “тріади” правомочностей: права володіння, права користування і права розпорядження власником належним йому майном. Тріада правомочностей є загальною нормою, що закріплює правові позиції права власності в усіх системах європейського права.

Безумовно, поняття “власність” використовується в політичній, економічній, юридичній та соціологічній науках, проте не може бути повністю розкрито в рамках жодної з них. Кожна наука розкриває лише окремі складові цього поняття. Для практичного ефективного використання цього поняття в управлінні суспільними процесами необхідна цілісна реконструкція із множини окремих політичних, економічних і соціальних фрагментів, зокрема, це може бути реалізовано у рамках науки державного управління (рисунок).

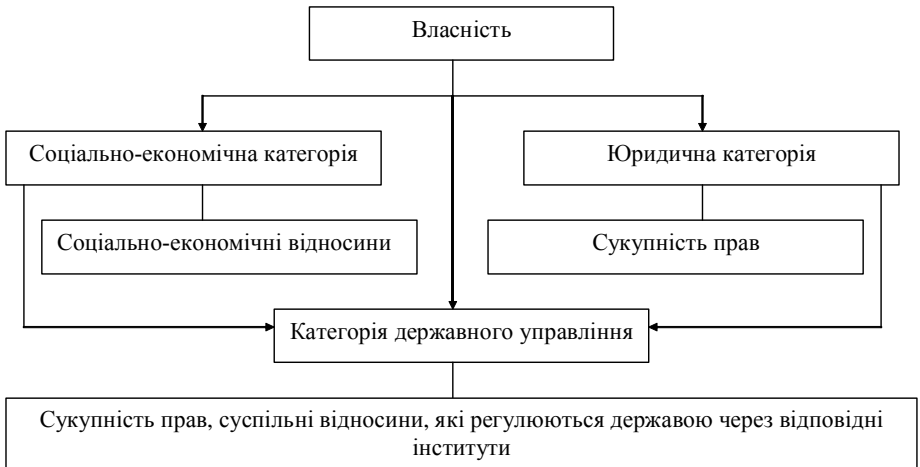

Рисунок. Власність як категорія державного управління

У зазначеному аспекті на особливу увагу заслуговує визначення різниці між власністю і правом власності. Якщо власність – це належність фізичній чи юридичній особі матеріальних благ і інтелектуальних продуктів, то право власності – основний нормативно-правовий засіб управління матеріальними благами та

інтелектуальними продуктами в соціально-економічному контексті. При цьому існує диференціація права власності за суб'єктами власності – нацією, державою, муніципалітетом, акціонерним товариством, суспільною організацією тощо. Очевидно, що за цими двома поняттями стоять дві різні категорії. У першому випадку – усе різноманіття відносин власника і об'єктів його власності, в іншому – доступність суб'єктів діяльності до об'єктів власності в аспекті їх функціонування. Поняття власності значно ширше поняття права власності.

Отже, можна зробити такі висновки.

1. На основі наведених досліджень проблеми власності в історичному аспекті можна однозначно стверджувати, що власність як суспільна категорія поступово з маргінальної перетворювалась на досить суттєву проблему наукової думки.

2. Усі докази щодо визначення належності категорії “власність” тій чи іншій науці зумовлюється сферою та предметом їх дослідження. Проте кожна наука розкриває лише окремі, характерні їй складові цього поняття, а комплексно й узагальнено власність може бути розкрита, на наш погляд, у рамках науки державного управління.

3. З точки зору державного управління власність змістовно характеризується не лише як відносини між людьми, а безпосередньо як суспільні відносини, тобто як системні відносини одночасно між людьми, групами, класами, які регулюються державою через відповідні інститути.

4. Відносини власності відбивають статистичний момент майнових відносин – закріплюють відповідні блага за певними людьми чи їх суспільними об'єднаннями, формують одну з основ соціальної диференціації суспільства, поділу людей на класи і соціальні групи тощо. Особливим видом таких відносин є ті, що пов'язані з управлінням державною власністю.

Саме питання, пов'язані з підвищенням ефективності управління власністю та визначення ролі держави в цьому процесі вимагають подальшого дослідження.

Література :

1. *Артеменко І. А.* Теоретичні засади і практика реформувань відносин власності в споживчій кооперації при переході до ринкової економіки : монографія / І. А. Артеменко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2005. – С. 25.

2. *Будкін В.* Постсоціалістична трансформація власності / В. Будкін // Економіка України. – № 2 (543), лютий 2007. – С. 39–44.

3. *Будкин В.* Предпосылки и результаты трансформации собственности в постсоциалистических государствах / В. Будкин // Экономика Украины. – 2002. – № 5. – С. 76–83.

4. *Венедиктов А. В.* Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. ; Л. : Из-во АН СССР, 1948. – 842 с.

5. *Гриценко А.* Совместно-раздельные отношения: труд, собственность и власть / А. Гриценко // Экономика Украины. – 2003. – № 3. – С. 50–58.

6. *Дембо Л. И.* Земельные правоотношения в классово-антагоническом обществе / Л. И. Дембо – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1954. – 224 с.

7. Економічна енциклопедія : у трьох томах. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.), Б. Д. Гаврилишин (голов. редакц. ради), В. А. Ющенко [та ін.]. – К. : ВЦ “Академія”, 2000. – Т. 1. – 864 с.
8. *Задорожный Г. В.* Собственность и экономическая власть / Г. В. Задорожный. – Х. : Основа, 1996. – 141 с.
9. *Клапгам Р.* Власність і ринкова економіка / Р. Клапгам. – К. : Заповіт, 1996. – 48 с.
10. *Колесов Н. Д.* Общественная собственность на средства производства – основное производственное отношение социализма / Н. Д. Колесов. – Л. : Изд-во Ленингр. университета, 1967. – 248 с.
11. *Кузьменко Л. М.* Собственность с точки зрения эволюции ее развития / Л. М. Кузьменко, М. А. Солдак // Наукові праці Донецького національного технічного університету. – (Серія: економічна). – Вип. 103-3. – Донецьк : ДонНТУ, 2006. – С. 23–27.
12. *Лазня И.* Всеобщий закон собственности / И. Лазня, В. Рыбалкин // Экономика Украины. – 2001. – № 9. – С. 43–50.
13. *Лукинов І.* Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І. Лукинов. – К. : Ін-т економіки НАН України, 1997. – 455 с.
14. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии // К. Маркс, Ф. Энгельс. ; Соч., 2-е изд. – Т. 25. – Ч. 1. – М., 1961. – 576 с.
Т. 3, Кн. III : Процесс капиталистического производства, взятый в целом.
15. *Менгер К.* Основания политической экономии / К. Менгер. – Одесса, 1903. – 278 с.
16. Правові основи майнових і земельних відносин : [навчальний посібник] / кол. авт. ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Магістр – ХХІ сторіччя, 2006. – 384 с.
17. *Прудон П. Ж.* Что такое собственность? Или исследование о принципе права и власти / П. Ж. Прудон // Бедность как экономический принцип. Порнокрация, или Женщины в настоящее время. – М. : Республика, 1998. – С. 6–202.
18. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства ее народов / А. Смит. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
19. Собственность в экономической системе России / под ред. В. Н. Черковца, В. М. Кулькова. – М. : ТЕИС, 1998. – 556 с.
20. *Толстой Ю. К.* Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. университета, 1955. – 219 с.
21. *Тюрго А. Р. Ж.* Размышления о создании и распределении богатств // А. Р. Ж. Тюрго // Избранные экономические произведения; пер. с франц. – М. : Соцэкгиз, 1961. – С. 94–158.
22. *Хайек Ф. А.* Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 302 с.
23. *Шкрядов В. П.* Экономика и право (О принципах исследования производственных отношений в связи с юридической формой их выражения) / В. П. Шкрядов. – М. : Экономика, 1967. – 189 с.
24. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. : Кодекс № 435-IV. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>.